

מה כל כך נדיב בצדקה העוסמאנית? על מושג הצדקה ומעשי הצדקה באימפריה העוסמאנית

איימי סינגר

הדיון בהקדשים (אוקאך) העוסמאנים הגדולים מניה כਮון מאלו שמוסדות אלה הם סוג של מוסדר צדקה. הנחה זו מובנת לאור העבודה שהוקף עצמו מוכר בסוג של צדקה – פְּרַקָּה גִּיאָרֶה – במסורת המוסלמית. אולם מחקר על אודות בתיה התמחוי העוסמאנים (עקבארה) מגלה שכובב המקרים חילקו מוסדות אלה מזמן לא לעניים ולודעבים ללחם, אלא לקובצתה רחבה מאד של אנשים שחוגדרו נזקים וראויים, ובهم: מורים, תלמידים, נסעים, עובדי המדינה ולפעמים גם לעניים. אם כך, כיצד בכלל ואת מגלמים מוסדות אלה את המושג צדקה? מסתבר, אם כן, הצדקה אינה בהכרח נתינה של החוק לחילש כדי לסייע לו במצוקה ומנייה. אם נעדר בرعיותוזהם של הפטיזיולוג מרסל מוס והוואולג אמרץ ובוכל להבין את מושג הצדקה במוגרת רחבה יותר של נתינה, ולהבין נתינה המכונה לעיתים אלטרואיזם) כמעשה שנועד להועיל לנוטן לא פחות ואולי אף לבצלם של הקרכות המוסלמיים בדרום הארץ ובצפונה, לנוכח מורות המלחמה נראית העיסוק בתיקוני כתיב וניטוח שלוי וטפל. עם התבהרות – מה של ענני המלחמה ובתקופה לימים שקטים יותר יכולנו להרחיק קמעה את הגילין מפרשפקטיב ניונחה יותר. איכותם של המארמים בגילין נובעת ממנסקות ובונגוות שתוקפן חורג מעבר לניטוחו של הריג ההיסטורי המסורתי. אנו גאים לפרסם גילין שקיבע, באופן מקרי ודוקא בימים אלה, כמה מאמרדים שענינים תמללה ולא הכתשות במורה התקיכון.

מאו ה-120 בספטמבר 2001 יצא לצדקה המוסלמית שם רע למדי בשל חשיפת הקשר המובהק שבין הצדקה לטרודר. עם זאת, מעבר לאמרה הסתמית שמתן הצדקה הוא אחד מהמש החשובות הבסיסיות של כל מוסלמי, ורק חוקרים מעטים נתנו דעתם לשאלת מדוע השיח בקשר הצדקה מרביי כל כה. זאת לעומת הצדקה בחברות מוסלמיות היא שדה מחקר רחב, וחקר ביטוייה השונים עשו לתרום תרומה חשובה להבנתנו את החברות ואת התרבותות האסלאמיות ולהעיר את תפיסתנו את הצדקה באופן כללי. בעשור האחרון הלק וגבר העניין מהחקרי הצדקה ובעוני בחברות מוסלמיות.¹ מגמה זו ניזונה הן

כנכאים באסלאם. בהתבסס על מחקרים המקיימים הקודמים, שסמן מאפיינית את הטקסטים השיעיכים לסוגה זו. היא מביאה כדוגמה את סיפורו חורטו בתשובה של אדם הראשון לאחר שגורש מן העדן ואת קבלת תשובתו לאחר השתרלותם של מלאכים ובראים אחרים. המספר העומי מוחמד בן עבדאללה אל-בְּסָאֵי סיפר סיפור זה ברגש ובצעירות עזים. בסיפור ניכרת השפעה של הטקסט המקראי, ובנראה גם של מסורות מאוחרות יותר, אך הוא יצירה אסלאמית בתוכנו ובঙגנו המספרוי.

גילון ג'ייפאולו, מן ההיסטוריה היהודית והחרדנית של האמנות העוסמאניות, הרבתה לעסוק באדריכלות ובאמנות בתקופת השיא של האימפריה, במאות ה-15 וה-16. במאמרה 'קאנון למדינה', קנון לאמנות: הักษת הסיגנות הקלאסית באמנות ובאדריכלות באימפריה העוסמאנית, היא מיטיבה להראות כיצד שינויים באמנות ובאדריכלות בתקופת שלטונו של הסולטאן סלימאן קאנוני ('המוחוקק') מבטאים שינויים פוליטיים וחברתיים. הרבר ניכר בעיקר בתחום האמנות והאומנות שנעודו לעיני המונחים בזירה הציבורית: אדריכלות, ייצור אריחי קרמיקה ואריגה. בחרנו לתרגם מאמר זה משום שהוא מכיל כי ההיסטוריה של האמנות איננה תומם מחקר איווטרי מיודיע למומחי אמנות; הסוגיות שהיא עוסקת בהן מרכזיות גם בדיסציפלינות היסטוריות אחרות ורלוונטיות גם לקוראים שאין זה תחום התמחותם.

הכוינו לדפוס של גילון זה גשtheta סמור לחטיפתם של שלושת חילוי צהיל ובצלם של הקרכות המוסלמיים בדרום הארץ ובצפונה, לנוכח מורות המלחמה נראית העיסוק בתיקוני כתיב וניטוח שלוי וטפל. עם התבהרות – מה של ענני המלחמה ובתקופה לימים שקטים יותר יכולנו להרחיק קמעה את המבט ולבחו את הגילין מפרשפקטיב ניונחה יותר. איכותם של המארמים בגילין נובעת ממנסקות ובונגוות שתוקפן חורג מעבר לניטוחו של הריג ההיסטורי המסורתי. אנו גאים לפרסם גילין שקיבע, באופן מקרי ודוקא בימים אלה, כמה מאמרדים שענינים תמללה ולא הכתשות במורה התקיכון.

פתח לנו שער / ביום זהה השקט
שבע שנים אחדי / הרעש. ואני לא
יודעת כמה לפני / הרעם הבא.

פתח לנו שער / אולי יבואו בו
הרחים / והאהבתה

(רעה הרניק)

נעמה בן זאב

1 ראו למשל: Hoexter 1985-1986; Sabra 2000; Singer 2002; Bonner, Ener and Singer (eds.) 2003; Pascual (ed.) 2003; Ener 2003; Clark 2003

הרעין שפעולות אלה מכוננות כלפי פרטיהם וקובוצות הנמצאים מוחזן למשפה הקרויה, מוחזן לקבוצת האנשים שאנו תומכים בה בדרך כלל, כגון כלפי המשפחה המורחבת, שכנים, חברים בקבוצות והות דתיות ואתניות, או כלפי בני אדם באופן כללי.³

בעבר היו מעשי צדקה נחלתם של פרטים, אם כי גם ארגונים רשמיים ולא-رسمיים, כגון גילדות, קבוצות דתיות והתאגידים שכונתיים, אספו והילכו תרומות מרצון שאפשר להגדירן צדקה (Katz and Sachsse 1996: *Introduction*). אפשר להזכיר בהקשר זה מסדרי נזירים רבים, טריוקות פולניות, גילדות עוסמאניות וקונגרסادات טוסקניות.⁴ עליין המודרני אנשים פרטיים אמנים ממשיכים לתרום, אך התפקיד שמלאים אגודות וארגוני צדקה, קטנים וגדולים, מקומיים ועולםיים, אלה המשתרעים מטריה אחת ואלה העוסקים בתחוםים רבים, נדל מואה, צער בעלי חיים, הקאן החדשה לישראל, קון לב'י וילתת'ן ריק כמה דוגמאות ישראליות לכך.

גם שליטים רוגמת הפלטאנים העוסמאנים, הקיסרים הביזנטים והאזורים הרוסיים העניקו צדקה. מעשיהם שליהם היו במהותם מעשים של פרטיים, אך בה בעת הם שיקפו את מחויבותם כשליטים. צדקה מסווגה וניכרת במדינות שבנן השולטן מזויה עם אדם אחד (*c'est moi!*) או במרקטים שבhem קשה להפריד בין משרת השולטן לבין האדם המאיש אותה. העבדה שלעתים קרובות לא ויתחה למעשה הבחנה ברורה בין קופתו הפרטית של השליט לבין אוצר המדינה רק חיזקה את הווות בין השליט והמדינה. בסופו של דבר, כך אבקש לטעון, הבחנות המשפטיות בין השנים לא היו ברורות בלבד עד העין המודרני, שבו התחדרה הבחנה המבנית והפונקציונלית בין לאדם פשוט עד העין המודרני, לבין האדם העומד בראשה (אם כי לא בכל המקדים). גם משתרים בני זמנו המדינגה לבין איזהם אורחיהם ולמי שאינם אורחיהם סייע שאפשר להכלילו בהגדולה הרחבה של צדקה: סייע בדרכם תשלומי רווחה, מענק סיוע בinalgומים למדיינות שעברו משבטים קיומיים או רפואיים, ובדמותם של קרנות ווועסים לפיתוח כלכלי ותרבותי.

ובכל זאת, עליין המודרני של שלטון בירוקרטית ולא-אישי מענק שננות המדינה באמצעות ממשלה שנבחרה אכן מכונה צדקה. מענק זה מכונה 'רווחה' ולעתים קרובות אף רואים בו זכות. תלמידים אלה הפכו להוות ההתייחסות ('השנויות' לעתים בחלוקת) של המדיניות המודרניתן כלפי אורחיהם. עם ה הפרדה הברורה בין התקציבים השיכים למדינה לאוצרו של השליט, ועם התמסדות המענק הממשלתי באמצעות המנגנון של

ההופולאריות של העיסוק בהיסטוריה חברתית ותרבותית,醺ן מהענין הציבורי בארגוני Burru and Collins אלימוט (2006).

בחorthy לחזור את הצדקה העוסמאנית בעקבות מחקר קודם שערך על המטבח הציבורי (עמארת) העוסמאני של הרים סלטאן, אישטו של הסולטאן סלמאן I (שלט בשנים 1520-1566). מטבח זה נבנה בירושלים והוקדש בזקוף במחצית המאה ה-16. ככל הנראה היה זה והקדש העוסמאני הגדול ביותר בדורות-סורה בתקופת השולטן העוסמאני ובודאי היה אחד ההקדשים שפעלו לאורך פרק הזמן הארוך ביותר. מבין ההקדשים העוסמאניים המטבח הציבורי של הרים סלטאן, או 'המקה של האסקי סלטאן' כפי שנודע בפי תושבי ירושלים, לא היה חריג בגודלו ובמטרתו. מטבחים ציבוריים נכללו לעיתים קרובות במתהימים עוסמאנים בניוים שכלו מוסדות כלכליים, חברתיים ותרבותיים.

מהקרי הקרים עסק בהקמתו של המטבח, בדרבי פעולתו ובזיקתו למטבחים ציבוריים דומים, להקדשים האימפריאליים הגדולים, ולצדקה עוסמאנית בכלל.² המחקר התמקד בהיבט העוסמאני של המטבח של האסקי סלטאן, בבחינת דרך היוזכרותם של המטבח היישרלמי ומטבחים אחרים, בבחינת תפוקתו בהקשרים העוסמאניים שפעלו בהם ובבחינת האופן שבו הקמתם של המטבחים שירתה אינטראליים או אינטראטיבים פרטיים של אנשים מסוימים.

המאמר שלפנינו זו בשאלות: מדוע הוגדרו מפעלים אלה מעשי צדקה האם אלו יכולים להעריכם באותו אופן שבו אנו מעריכים מפעלים דומים היום? ובמבחן לילי יותר – האם אפשר להסיק מן המחקר על החברה העוסמאנית מסקנות שישו לנו להבין את החברה האנושית כולה?

כמה הגדרות עבודה – מה בין צדקה לפילנתרופיה, סדרה וזבאת?

בראשית המאמר ננסה להגדיר כמה מושגים שלעתים אנו משתמשים בהם כמושגים נרדפים ולעתים אנו מבחינים ביניהם. ראשית, מהי צדקה (*charity*)? הגדרה יעה לאחת של המושג היא 'עשה' התנדבותית לטובת הכלל, בהנחה ש'עשה' כולל הענקת כספים או שירותים חומריים מצד פרטיים, תרומות זמן או מימון, וכן הקמת אגודות האסיפות ומחלקות דברים מעין אלה. הגדרה זו רחבה די הצורך בכדי ליהות דפוסי פעולה דומים בומנים שונים ובמקומות שונים בעולם. אפשר להווסף להגדירה זו גם את

³ על פי רוברט פיטון (Payton) המצווט אצל x; Ichman, Katz, and Queen (eds.) 1998; ראו גם את הרין הכהל בוגדרת הפילנתרופיה במבווא לאוטו ברכ' (x-x).

⁴ במקור היו קומפרדוות ארגוני האגנה וסיוע הדיבים שהבסטו בשכונות מגורים. הקונפרדוות המפודסמות ביורר חיים הן בעיר סיאנה שבטוטקנה.

ובדורותה לכך, פרויקטים המנוסחים בשפה דתית עשויים להיות מוגעים על ידי כוחות שאינם דתיים במיויח. למעשה, המילים *charity* ו-*philanthropy* מוחלפות זו בזו לעיתים קרובות בשפה האנגלית. נראה שיש העדפה מסוימת לשימוש במילה *philanthropy*, במקרה אחד כדי לברוח מהמשמעות השלילית המיויחסת למילה *charity* כאשר מדובר בתרומותיהם של אנשים עשירים המכוננים "פילנתרופים" למפעלים תרבותיים חילוניים, לעומת תרומותיהם של אנשים אנושיים אנושיים "צדקה". אולםanganlit, למשל, מפקחת לעומת המתאימים להבטחת קיום אנושי הוגדר "צדקה".⁵ על כל התתרומות והארגוני הפילנתרופיים כוים יערת הצדוקות ("Charities Commission")⁶ בראוי הנוכחות, המילים "צדקה" ו"פילנתרופיה" מופיעות כמעט תמיד כרחביה המדינה.⁷ בידיו הנוכחות, המילים "צדקה" ו"פילנתרופיה" מופיעות כמעט תמיד כרחביה המדינה. נקודה נוספת בזוגוג למינוח נוגעת להבדל בין מענק הצדקה לבין מתנות. הן המרכיבי של הצדקה במחשבת הנוצרית, לפחות בודר שיש ההבדל בין מתנת יום הולחת לבין מטבח שאנו מנהיחס אליו של קבוץ (אך שוה איננו מובן אולי כלל), אך גם החוק המוסלמי מגדר הגדירות ומתנאים משפטיים מסוימים לנינת מתנתם הנבדלים מלאה הנוגעים למתן הצדקה. נתינת מתנה (*הבטה*) דורשת לא רק פעולה רשמית של נתינה (איך'אבו), אלא גם מהלך בודר של קבלת (קבול). תרומות הצדקה, לעומת זאת, אינה נחשבת למעשה חווית ואין זה מקובל לתבוע אותה בחורה

(Linant de Bellefonds 1962: 350-351).

עם זאת, אם לא נביט בתופעה בעיניהם של פוסקי הלהה מוסלמים אלא בעיניו של הסוציאולוג מרסל מוס (Marcel Mauss 1872-1950) נבין את המתנות באפן שונה למדרי. בהתבססו על התוצאות בתחרות באדי האוקינוס השקט, צפונ-מערב אמריקה ובמקומות אחרים, הצע מוס שנתינה בכלל היא מעשה חובה ופעולה הדידית. לדעתו מתנות מכל סוג הן סמלי מעמד והן מביעות תביעה לעליונות או הכרה בנהיות או בכיפיות. חלופת המתנות המתמשכת בין פרטם היא שיזורת סדר חברתי ויציבות, בשעה ששיבוש במתן המתנות מסמן אתגר למערכת היציבה או את קרייסטה של המערכת בולה (מוס 2005).

מנקודת מבטו של מוס, מה שאנו מוחים בהקשרים מוסלמים כמתן הצדקה שיד למעשה למערכת וחברה של חילופי מתנות המלכדת את החברה. מערכות אמונה שונות עשויות לקרוא לנינתה בשםות שונות, לחיבר אותה ולהסבירה באמצעות תיאולוגיות שונות, אך בה בעת הנינתה היא התנגדות אנוシア אוניברסלית. מוס מודיע מיוחד גם לצדקה. הוא מסביר את הופעתה בתפקידות האנושות בשלב שבו -

מושגים בני אדם שהוו להפוך לנציגי האלים והמתים, אם בכלל פסקו אייפעם למלא תפקיד זה... מכל מקום, ניתן לראות בכך את שורשי

רשויות הרווחה המבוסס על המסים שגבתה המדינה, החיפה בין גדרותה הפרטית של השליט לבין פעולתו במסגרת משרתו הפקה נניה. בימינו יותר מכיוון שמהחינה עקרונית אין שום דבר על קשר כלשהו בין 'רווחה' ל'צדקה', במיויחד מכיוון שמהחינה עקרונית אין שום דבר התנדבותי בתשלום מסים שהמשלות מחלקות לאחר מכון כתשלומי רווחה Ostrower (1996: 113-114).⁸

בנסותנו להבהיר את המונחים כדי לשים לב לניטיגנות התדרירים לקשר בין הצדקה (charity) לפילנתרופיה (philanthropy) בשפה האנגלית, בכדי להציג את מקורותיה הדתית של הצדקה לעומת הקשרה החילוני של הפילנתרופיה. למעשה, מעמדה המרכזי של הצדקה במחשבת הנוצרית, לפחות בעולם דובר האנגלית, נובע באופן פרודוקסאלי מטעות בתרגומים המפוזרים של הברית החדשה לאנגלית, תרגום שנעשה בתמיכתו של המלך נ'יימס (1611) ולבן נקרא על שמו. על פי פאולוס הקדוש האמונה, התקווה והאהבה (agape) הן שלוש המידות (virtues) המרכזיות; אהבתה הכנסייה יכנו אותן אחר כך (במאה הרבעית והחמישית) 'שלוש המעלות התיאולוגיות'.⁹ ה'agape' תורגם לטלינית היוגנית (אהבת האל, או 'שבועו של האל עצמו', או 'שבועו של האל' Hamilton 1986: 132) כ'caritas', מילה המתארת אף היא את אהבת האל למין האנושי. אולם הוועדה שתרגמה את התנ"ך והברית החדשה לאנגלית תרגמה את caritas באמצעות המילה charity. וכך הפכה אהבת האל לאהבה שמנגנים בני האדם זה כלפי זה וגם כלפי האל באמצעות מיושן חסד (Cross and Livingstone 1997: 1997). נראה שהתרגומים לאנגלית העלה את ה-*charity* במובנה המודרני למקום גבוה יותר בתוכנינו של האל.

סקירה קצרה של הכתבים ההיסטוריים והסוציאולוגיים על אודות הצדקה ופילנתרופיה מבהריה שהבחנות בין השתיים אין מקבילות על הכלול וכי הן, באוףן כלל, נוקשות יתר על המידה. אין זו משנה פשוטה להפריד בין השרה הרתית להשרה החילונית במקומות או בזמן כלשהו, שכן עקרונות דתיים עומדים בסיסו של החינוך המוסרי בכל העולם, גם במקרים שבהם בתו הספר מתחססים על תפיסת עולם חילוני ושכלתני.

⁵ אוטטורור דגña שם ביחסים שבין שלטן ופילנתרופיה, ובתפקידם של תורמים גדולים את תפקידיהם של הזואות השלטון ושל המניה הפרטית היה. כמו תורמים גדולים טענו שהמסים הרבים שהם משלמים תומכים במפעלי הרווחה של המדינה, וכך בניתוח הפרטית שלם הם אינם רואים עצם מחובבים למפעלים דוממים, אלא 'פטורים' מכך וראים לתתמקד בתמיכת מפעלי תרבות ובمפעלים אחריםם לפי רצונם.

⁶ הברית החדשה, האגרט הראשונה אל הקורנথים יג: 13. פרק יג מתחילה בפיטוק: אם בלשונות אנשיים ומלכאים אודר ואין כי האהבה (בתרגום האנגלית: charity...) לאורך כל הפרק תורגם המילים charity (יוונית) ו-canitas (לטינית) במילה האנגלית .charity

כל מי שלמד את הדינמיקה של משקי הבית (households) העוסקניים ואת יחסם הגולמי ביןיהם ימצא אלה הדברים מוכרים, וכן כמה מסקנות בדבר התועלות שבחלוקת מון מסודרת לעומת הענקת מתנות אישיות יהודיות יותר.⁸

עוד אומר והibi:

מעשי האלטרואיסטיים של גנבו הם השקעה ביוקרתו ולヨוקה זו יש ערך אמיתי ומשמעותי. הקושי – העלות או הכאב – של הפרט האלטרואיסטי הזה, בין אם בהקרבת אוכל ובין אם בסכנתה, הוא שתוכנן אותו למדד אמין ליכולתו של המפרט (144: 1997). (Zahavi)

על פי ניתוחו של זהבי, מעשי האלטרואיסטים, שאנו חנו כינוי צדקה, הם שרה תחרות לא-יאלים שבו הירארכיות מגדרות ומאותגרות, נשמרות או אובדות. מתן נדבה מיטיב עם החברה כולה ומחזק את הסדר ואת הקשרים החברתיים. אין במעשה זה שום הפסד לתורמים שכן מה שלבקרה 'מbovebo', הוא למעשה השקעה בעמד ובכוח. הרווחים למקבילים ברורים, בתנאי שהם מוכנים להסכים עם עליונותם של הנחותיהם.

המסורת האסלאמית מבינה בין שני סוגים צדקה: זכאת וסדרת. זכאת היא אהת מהמשת עמודי האסלאם, המשחוות המוטלות על כל מוסלמי. על פי רוב היא מתרוגמת בכיטורי 'מתן צדקה', והיא ניצבת לצד העדות על האמונה (שענדרה), התפילה, הצום בחודש رمضان וחבח' – העליה לדרגל למכה. בקורסן, בחדית', ובספריו המשפט נמצא ציניקנים ירימאו גבה למשמע רעיון האלטרואיסטים, ואכן נכתבו תיירותים ביקורתיים רבים שכונו נגד נדבניות גדיות ובתems מיסדריהם של דוקיפט העוסקניים. 'יעירון ההכבדה', השאול מועלם הביוולוגיה, מסביר את האלטרואיסטים באופן מועיל המשלב גם עם רעיונותיו של מוס. שתי הגישות יחד עשוות להציג פרידגמה שתסייע להבין את תפקידה של הצדקה בחברות אנושיות.

סדרת, לעומת זאת, היא נתינה התנדבותית המומלצת בחום שוב ושוב בקורסן ובחדית', לכל המוסלמים, ללא כל קשר למצב הכללי. קשת הפעולות הנחשבות בסדרת היא עצומה, והיא שואבת מספר ציווים כללים אחדים שנקבעו למוסלמים. תרומותם של מטגדים ובתי ספר היא סדרת, אך בעבר אנשים בעלי אמצעים מוגבלים שכר דומה מובטח אפילו עבור נינתן חצי תמר או עבר עתרה לאלהים למען אלם אחר. חדית', אחד מספר שכאשר התלוננו חסידי הנביא על כך שהעשיר מחזק בכל האמצעים למתן פדקה ואיןו משאיד כלום, השיב להם הנביא: 'כל מעשה טוב הוא

התיאוריה של הנדבה, הנדבה היא פרי תפיסה מוסרית של המתנה ושל העoser מצד אחד, ושל מושג הקורבן מצד אחר. רוחב הלב הוא הכרחי, משומ שאלת הנקמה נוקמת את נקמת העניים והאלים על עוזף העoser והאושר של אנשים מסוימים, שמחובתם להיפטר ממנה, והוא מօר המתנות היישן, שהפרק לעיקרו של אדק, והאלים ותורחות מסוימים לכך שהחלק שהוא מוקדש להם ושנהגו להרשות במסגרת קורבנתו בלתי מועילים ישמש את העניים והוילאים (שם: 54-55).

מתן צדקה, בעיני מוס, הוא אפוֹה מקרה מסוים בתיאוריה הכללית של המתנה. מוס מסביר את כוחו של מון הצדקה בכל חברה ותרבות ומציג תשובה של מוציולו לשאלתו: מדוֹעַ קיימת צדקה בעולם?

הבהרה נספת בתחום אוצר המיללים והריעונות שנעשה בהם שימוש בשיח על Oxford English Dictionary אלטרואיסם הוא 'דאגה שאינה אונכית לרוחותם של אחרים' או 'התנהגות של בעל חיים המיטיב עט בעל חיים אחר על שחובנו שלו'. הקשר בין צדקה לאלטרואיסם נעוץ בהקרבה העצמית של התורות כשהוא מעניק את התהווות. עם זאת, יש שיפקפו וישאלו באיזו מידה כל התנהגות הנראית לא-אונכית ואף מזיקה לתורות היא אכן כזו. ציניקנים ירימאו גבה למשמע רעיון האלטרואיסטים, ואכן נכתבו תיירותים ביקורתיים רבים שכונו נגד נדבניות גדיות ובתems מיסדריהם של דוקיפט העוסקניים. 'יעירון ההכבדה', השאול מועלם הביוולוגיה, מסביר את האלטרואיסטים באופן מועיל המשלב גם עם רעיונותיו של מוס. שתי הגישות יחד עשוות להציג פרידגמה שתסייע להבין את תפקידה של הצדקה בחברות אנושיות.

אמוץ זהבי, ביוולג מאוניברסיטה תל אביב, הוא שطبע את הביטוי 'יעירון ההכבדה', והibi מציע שהתנהגות האלטרואיסטית של בעלי החיים היא אמצעי לסמן ולתבעו מועד ויוקה, וכך בsicomo של דבר אין בה הקרה כלל (vi-xv: 1997). והibi חקר ונגבנים, מין ציפור החיים בקבוצות עברה הישראלית והירדנית. אחרי שעורם של תapiroת טוען ותבי:

ההשקעה של האלטרואיסט במעשה האלטרואיסטי מפניה באופן אמין וكونקרטי את יכולתו של הפרט. מעשי האלטרואיסטים הם בעלי רוחות אחרות: הם מוכיחים את העניין של גנותם במקבל, גם כאשר הם מטגנים את הדומיננטיות של הנחותם. באמצעות השקעה במון של הקבוצה, הולך הדומיננטי (ambil הנגבנים) מראת הון את עליונותו והן את נכונותו להעניק לכופפים לו. [מהלך] זה מחייב העויבה של הכתופים ובכך מסייע לציפור הדומיננטית להישאר בראש קבוצה גדולה וחזקה.

⁸ذكر הבטים העוסקניים והיחסים ביניהם הולך ומתרחבות מזה זמן רב. ראו למשל: Hathaway Peirec 1993; Toledoano 1997.

⁹ ראו 'סתאב אל-זעאת' ב��צי החדית' של אל-בָּقָע' ארי, מסלום ואחרים.

תמרק אופה מוקומי בשכנותו האלמנת ובלידיה במזון, בלבדו, ב证实ומים בעבור ל'מודרים' בבית הספר וביצריים אחרים. בנו של האופה הסביר שזאת הוכחת של אבי ('חרה'משמעות אין זו פדקה', הוא אמר) (Bowen 1993). אולם בתיאורו של הבן לא צוין כל היישוב רשמי של עשרו של האופה שיאפשר לקבוע כמה עליו לשלם, לא הוכיחו בו מודיעי התשלומים וכן בדורו שהוא לא חילק אותם בין מוטבים מסוימים שונים – כל אלה הם היבטים נורטטיביים של הוכחת המגושים בספריו החוקים. עבינינו הוכחת של האופה רראית נתינה מרצון, אולם מתברר שהוא לא תפס אותה כזו. ודוגמה אחרתה: עמי מזרי אמר לי שעוד שעד שהחל לשלט ופאט כמכגור המרוות משכורת, הוא לא הבין את הבדיקה שבין ופאט לפדקה, ולא את פרטיה של חובת הוכחת.

באימפריה העותמאנית נלמד החוק בדיקנות, ההיסטרוון הליל אינגלגי (Halil Inalcik 1994) מצא התאמאה בין השיעורים הנומכחים של מסי השוק והמסחר למזה שצווין כשיעור הופאת, גם אם מסים אלה לא נגבו באופן רבן רשמי כופאת (Imber 1994; Düzdağ 1983: 63-64; Imber 1999, 204-206). שיח' אל-אסלאם העותמאני, ابو עודה אפנדי (1574-1490), הגיד:

את המס המוטל על בעלי הכבשים כופאת. בהודמנות זו הוא הוציא פסקי הלכה בנושא הוכחת כיילו מדובר במסדר כי ופועל. על פי מקור זה על התשלומים להינתן בכוננה הדתית הרואה (גנית) והכוונה היא שנותנת להם תוקף (Imber 1997: 132).

על פי תיאורייהם של חכמי ההלכה המוקדמים, תשולם הוכחת לא היה חלק ממערכת המיסטי הרשミת סניללה המדינה (Imber 1997: 139). הדוגמאות לתשלום זפאת במקורות לבת-ירנארית. רק במקרים מעטים במליך ההיסטוריה האסלאמית אפשר לשרטט תמונה ברורה של מגנוני המדינה שעסקו באיסוף הוכחת ובחילוקתה.¹⁰ כמו עדויות מצביות על כך שכחדר לא היה מגנון מדינתי, אנשים שלימדו את הוכחת באופן אישי ובחשאי, כפי שאכן מומלץ לעיתים קרובות. לעומת זאת, הפלדה, הנתינה מרצון, מסתמנת כדרופס נתינה נפוץ יותר ויש שפע עדויות לקיומו בחברות מוסלמיות שונות ובקופות שונות.

בහיעדרה של טמכות מרוכזות לאיסוף וחלוקת, מוסלמיים רבים נאלצו, ועדיין נאלצים, להסידר בעצמם את תשולם הוכחת שלהם. ההבדל בין זפאת לדקה אינו ברור תמיד, וכמה אנקדוטות עושות להדגים נקודה זו. בעיריה מוסלמית בישראל קיים כו"ם משרד זפאת המפקח על איסוף הכספיים וחילוקתם; תשולם הוכחת מושלים לעתים קרובות באמצעות העברות בנקאות מאים אחד לאחר, כפי שמקובל בפעולות שונות למטרות מסחר. במקרה אחר, תיארה אנטropולוגית כיצד במרוקו לפני שלוש שנים שירתו זפאות מהחומר כצידם של מוחמדים ולבסוף יוציאו מהחומר צדקה.

סדרה, ובכלל זה כל אמירות שבכ לאלהים (פסחיה ותפכיה) [...] וציווי על הטוב והאיסור על הרע (אל-אמר בא-ל-מעروف ואל-גנוי און אל-מגנור – קיום מצוות התוכחה לוולת') (פסלים: 3: 82). אמן לא נקבע עונש מסוים למי שאינו מעניק פדקה, אך התגמולים המובטחים על הנדיבות והאמירות על כוונה לאון חטא, לעומת האבדות הצפויות לקמצנים ולחמדנים אינם מותירים ספק באשר להתנהגות המזועפת מן המאמינים.

בקוראן זכתה פדקה עדין איןין מופרדות באופןן ברור. בפסקוק החוזר לעתים קרובות 'המקיימים את התפילה והונתנים זפאת' (למשל בסורת אל-בקרה, 2: 177), זפאת היא הביטוי ה�ומי לאמונה באל, פעה חיצונית האמורה ללוות את הפעולה הפנימית. מתן רכוש הוא אמצעי לטהר את העושר שהצטבר מכמת ההמדנות והרוווח (סורת אל-תבה, 9: 103), אך פדקה בפני עצמה מופיעה בקורסן נגעת בראש ובראשו ולאסיר, באומרם, נאיכילם למען חלות את פניו אלוהים, ולא נאכחה מהם לגמול ולתודה. מפוני ריבוננו נירא, בבואה יום עזף קודר' (סורת אל-אנף, 76: 8-10).

לצורך דיוונו שלנו בבדיקה אפשר לראות בזפאת חובה דתית, מעין מס, בחלוקת על הכנסה ובחילוקו על עוזר. תשולם זה הוא חובה, היענות למצוות האל לשם הכרה באלהותנו. מעט מאוד ידוע לנו על איסוף זפאת בהיסטוריה האסלאמית. להלבה הייתה הוכחת המס היחיד שהוטל על מוסלמים; למעשה משליטים שונים הטילו מסים (מקומות) נוספים. במקרים מסוימים, שולבה הזפאת במסים ששולם למדינה והיתה באופן رسمي לבת-ירנארית. רק במקרים מעטים במליך ההיסטוריה האסלאמית אפשר לשרטט תמונה ברורה של מגנוני המדינה שעסקו באיסוף הוכחת ובחילוקתה,¹⁰ כמו עדויות מצביות על כך שכחדר לא היה מגנון מדינתי, אנשים שלימדו את הוכחת באופן אישי ובחשאי, כפי שאכן מומלץ לעיתים קרובות. לעומת זאת, הפלדה, הנתינה מרצון, מסתמנת כדרופס נתינה נפוץ יותר ויש שפע עדויות לקיומו בחברות מוסלמיות שונות ובקופות

בhaiudraה של טמכות מרוכזות לאיסוף וחלוקת, מוסלמיים רבים נאלצו, ועדיין נאלצים, להסידר בעצמם את תשולם הוכחת שלהם. ההבדל בין זפאת לדקה אינו ברור תמיד, וכמה אנקדוטות עושות להדגים נקודה זו. בעיריה מוסלמית בישראל קיים כו"ם משרד זפאת המפקח על איסוף הכספיים וחילוקתם; תשולם הוכחת מושלים לעתים קרובות באמצעות העברות בנקאות מאים אחד לאחר, כפי שמקובל בפעולות שונות למטרות מסחר. במקרה אחר, תיארה אנטropולוגית כיצד במרוקו לפני שלוש שנים שירתו זפאות מהחומר כצידם של מוחמדים ולבסוף יוציאו מהחומר צדקה.

¹⁰ אמרה זו מתייחסת כמובן למחקר שהושלם עד כה. ניתן שקיימות במקרים מסוימים עדויות נוספות מהחומר לקוראים ולהחוקרים.

עשוייה ממחיה ולעת, דבש, ריבת, קינמון וציפרון, אלה קיבלו גם מנתן בדיות של בשר ואורו.

בשורה ואחרונה בראשית החלוקה הותא לפני ציון התאריך נכתב: 'זאת גותר די אוכל מהחלוקת המצוינות לעיל, או אפשר להלך בנות [מצוינת] לעניהם'. השימוש במילה 'עניהם' (פקיר, רבים: פֶּקַרְא) בכל המקורות האלה הוא בעיתי, שכן המילה מצינית עוני חומרית שעשויות להיות לו סיבות שונות. אולם המכונה 'פקיר' יכול לומר לנו עני מכיוון שהוא אינו מסוגל לעבוד בשל מחלת, פצעה, גיל, חולשה, או תנאים חברתיים או כלכליים. המילה 'פקיר'عشווה לציין גם דרויש, ככלומר אדם שבחר בעוני חומרית כדי להשיג מטרת רוחנית. מילה זו מתארת גם אנשים עניים שיש להם וכוח לקבל תמייה בשל היותם מלודרים או בני משפחהת הנביא. ולבטוח, 'פקיר' מצינית אדם המזובי במצב נתה, לעיתים קרובות הכוונה היא לנצח נתה של כתובים המקור המפסום (שכנינו את עצמן על מצוקתם החומרית של הסועדים, או על איזה בסיס נחשבו המטבחים לזכחה) האם הכללן של קבוצות אחרות בסועדים הייתה עיות של כוונתם המקורית של התורמים, כפי שצינו כמה מבקריה הנקבי¹¹ כמו דוגמאות יאפשרו לנו לבחון מחדש את השאלה הכללית.

מקצת המכובש, הידוע בהיסטוריה התורכית בכינוי פאתח מהמת, בנה את המתח העצום שלו באסטנובל, המתח שנtran את שמו (פאתח) לשכונה שלמה בעיר, בין 1463 ל-1471. עד מלחמת המאה ה-16 טענו כי יש בעמארת שם, פעםיים ביום. בקבוצות המגוננות של הלקחות הקבועים היו מכובדים שפקרו את המתח במלח ביקור, נסעים, תלמידים ותלמידים מהמדרשות היוקרתיות של המתח, השומרים במדרשות אלה, תלמידיהם של שלוש מדרשות סמוכות אחרות ושל ארבע ואיזו (אקויה) סמכות, 600 מועמדים ללימודים במדרשות (סופטה/ טוֹתָה) ושמונת המפקחים (אמיר) שליהם, 56 איש מצוות העמארת שבמתחם, 47 אנשי צוות בית החולים הסמוך ו-16 בעלי משרות אחרים שם, כולל אנשי צוות המסגד ועובד בית הקברות. כל אלה נרשמו ברשימת התלווה (תִּזְעִיעֵןָאַמָּה) משנת 1545/ 952 שהונגה משום שבישלו יותר מדי אוכל ותרגו מהתקציב המועד למקום. הרשימה מצינית לבדוק למי הייתה הזכות לאכול בעמארת בפתחה, וכן מה אכלו וכמה, כל זאת כדי למגען בזבוז, כדי למנוע את כניסה של אנשים 'לא-נכונים' ובכך למנוע מהאנשים 'נכונים' לחת יותר מדי אוכל (unver-

בעמארת של הסלימאניה ציפו בכל יום ליותר מ-200 אורחים רמי דרג, ומנות עשריות במיוחד חולקו להם לשולחנות. כתוב התקשרות אינו מזכיר את מספן ואת הרבן המדיוק של המנות של רוב הסועדים, אך מזמין בו שהיתומים וילדי העניים שהיו נוכחים בבית הספר (מִפְּתָּבָה) בכל يوم היו זכאים לקבל משתה הארוחות שbowlo' עבורי העניים בעמארת. כל שני ילדיהם חולקו קערת מרך, מנת בשר ושתאי כיכרות לחם. אם כי אין זה

'אוכלי חינס': על הסועדים בשלושה מטבחים ציבוריים עוסקאניים

השאלה בדברطبع הנדרני של מטבחים אלה עלתה מהtabunnot קרויה בזותה האנשים שקיבלו שירותים מן המטבחים הציבוריים העוסקאניים. מטבחים כליים בהיסטוריה עוסקאנית ומקורות פופולריים, כגון מדריכי טוילים, מגינים שוב ושוב מטבחים אלה התקימו כדי לשרת את העניים ואת הנזקקים. לנוכח שכיחותה של 'עובדה' זו הופעתה למקומות המטבחים צינו רשימה של סועדים מגוונים. יתר על כן, מרבית הסועדים לא היו עניים או חסרי כל דורך. הזכות לאכול בעמארת גבעה מהabitim אחרים במבנה של הסועדים. ואם הזכות לאכול בעמארת לא מוצקתם החומרית של הסועדים, או על איזה בסיס נחשבו המטבחים לזכחה האם הכללן של קבוצות אחרות בסועדים הייתה עיות של כוונתם המקורית של התורמים, כפי שצינו כמה מבקריה הנקבי¹¹ כמו דוגמאות יאפשרו לנו לבחון מחדש את השאלה הכללית.

מקצת המכובש, הידוע בהיסטוריה התורכית בכינוי פאתח מהמת, בנה את המתח העצום שלו באסטנובל, המתח שנtran את שמו (פאתח) לשכונה שלמה בעיר, בין 1463 ל-1471. עד מלחמת המאה ה-16 טענו כי יש בעמארת שם, פעםיים ביום. בקבוצות המגוננות של הלקחות הקבועים היו מכובדים שפקרו את המתח במלח ביקור, נסעים, תלמידים ותלמידים מהמדרשות היוקרתיות של המתח, השומרים במדרשות אלה, תלמידיהם של שלוש מדרשות סמוכות אחרות ושל ארבע ואיזו (אקויה) סמכות, 600 מועמדים ללימודים במדרשות (סופטה/ טוֹתָה) ושמונת המפקחים (אמיר) שליהם, 56 איש מצוות העמארת שבמתחם, 47 אנשי צוות בית החולים הסמוך ו-16 בעלי משרות אחרים שם, כולל אנשי צוות המסגד ועובד בית הקברות. כל אלה נרשמו ברשימת התלווה (תִּזְעִיעֵןָאַמָּה) משנת 1545/ 952 שהונגה משום שבישלו יותר מדי אוכל ותרגו מהתקציב המועד למקום. הרשימה מצינית לבדוק למי הייתה הזכות לאכול בעמארת בפתחה, וכן מה אכלו וכמה, כל זאת כדי למגען בזבוז, כדי למנוע את כניסה של אנשים 'לא-נכונים' ובכך למנוע מהאנשים 'נכונים' לחת יותר מדי אוכל (unver-

6-3. נסעים שתאכטנו בח'אן של מתח פאתח קיבלו דבש ולחם בעמארת מיד עם הגיעם כדי להחיות את נפשם לאחר המוות. בעמארת ציטו ל-160 אורהים רמי דרג בכל יום אשר סעדו בשולחנות (סופרה) ערוכים, ארבעה איש בכל שולחן. הסועדים קיבלו ארוחות יומיות של בשר טלה ואורו (קאנח) ולעתים תשษיל אורז מותק (וּרְהָ), מנת שהוגשה בדרך כלל רק ביום חמישי בעבר ובתגים. אורחים אלה קיבלו לעתים תשษיל בשזופים ופרות. מבקרים בעלי דרגה גבוהה אף יותר, כמו למשל אשורף, צאצאי הנביא מהמד, קיבלו שוק כבש (פאצ'ה), מעדן שהוגש לאורחים בוקר בתוספת מנת

¹¹ לטקס חמלא של כתוב התקשרות (קופיה) של הסלימאניה ראו: 1962 Nagyöö.

- המסגדים, בתיהם הספר והח'אנטים – תקבל השאלה על אודוות טבעם הפילנתרופי של מפעלים אלה משנה תוקף. המסגדים טיפקו חל פתחה לתפילה, להתכנסות, ללימוד ולתบทגנות ולעתים אפילו למפלט. המסגדים היו נגישים לכל וכל אחד יכול לשמעם שם דרישות מפי הדרשן (ע"ז). במדרסות, לעומת זאת, היה מספר מוגבל של מקומות, ובכוננה תחילתה הכשרו מוסדות אלה רק מספר מצומצם של שופטים, מלומדים ומורים. הטשורטנים והמורים במדרסות קיבלו מלגות. את מלגות הסטודנטים אפשר להבין בקלות כסוג של פילנתרופיה, בדומה למילגות המוענקות בימינו לאנשים צעירים למעט יכו לחינוך שבשלדי המלגה לא היו להם, ככל הנראה, אמצעים לרוכשו. המלגות שהוענקו למורים, לעומת זאת, דומות יותר למשכורות של הרים מאשר לתרומות, אם כי קתראות וקרנות מחקר נתרכמות לאוניברסיטאות גם היום, והן משמשות כדיוז גם לתשלום המשכורות לסגל.ఆח'אנטים שבמוסדות ארכ'ו סוחרים, פקידי שלטון, תלמידים, מלומדים, ונוסעים אחרים, ובתים יתכן גם עניים וגודרים.

מכאן שדרבי הצדק החולות ביותר, ואלה שצרכו משבאים רבים ביותר כללו למעשה כמה מוסדות ציבור ששירותו מגוון רחב של פרטיטים וקובוצות באוכלוסייה העוסמאנית, ולא רק את החלשים והזקנים ביותר. האנשים רמי הדרג הם שקיבלו את המנות הנכבדות יותר מקרוב אלה שנגנו מתמיכתם של אחרים מוסדות; ובוסף של דבר אפשר לומר שמוסדות אלה השפיעו על חייהם של העניים השפעה מעטה מאוד.

'דבר שאין לא הינו עושים לעולם' – הנדיבות העוסמאנית בעיניים אירופיות

מן הדיון לעיל עולה השאלה – אם ברוב המקרים האכללו המטבחים אנשים שלא היו עניים, ואם הקדושים גדולים אחרים שירתו לעיתים קרובות את הקהילה כולה, מרויעם נחשבים למוסדות 'צדקה'? התשובות שיינטו כאן לשאלתנו זו גדורות משלשות נקודות מבט: עסמאניות-מוסלמית, אירופאית-ינוגראית ווילגונית-מדעית (בהשראת מוס ווהבי). נקודות מבט אלה אינן סותרות אלא משלימות זו את זו.

הסועדים בעמארהיהם התאימו לקטגוריות הרוחבות של הזוכים לקלט וכאת ובדקה הנוכרות בקוראן ובחדית. אלה כללו את העניים והזקנים, בני משפה, עברים, בעלי חוב, נסועים ואתה אלה החולכים 'בדרכו של אל', ביטוי שלעתים קרובות פורש כלוחמים, אך ייתכן שכoon גם לתלמידים ומולומדים.¹² בכך בא לידי ביטוי מוחשי עקרונות הצדקה האסלאמיים.

מצוין מפורשות, המנה הקבועה בעבור רוב הסגל, תלמידי המדרשות והמלומדים הייתה, ככל הנראה, מנה אחת של מرك וביבר לחם (Kürkçün 1962: 42-43) ¹³ (טאג'וג). אנסים הסקילמאניא קבעה גם הגבלה ברורה בדבר הוצאה אוכל משפחם העמארת. אנסים זרים שלא הופיעו בראשמה המאוישת של המושבים והגיעו לעמארת ובידיהם דללים, לא קיבלו אוכל ולחם לבitem. לעומת זאת בעבור העניים מבין המלומדים, צאצאי הנביא, העיוורים, המשותקים ותחולמים אפשר היה לקחת אוכל גם אל מחוץ לשטח המתחם (שם: 31, 76-77). בעמארהים של הפאהת ושל הסקילמאניא האכלו האנשים במשמרות: אורתוי הח'אןأكلו אחורי עובי העמארת, ואחרוניםأكلו העניים. האחרונים נכנסו בקבוצות נפרדות, לא כולם יחד, מכיוון שהיו רבים מדי; קודם נכנסו העניים מבין המלומדים, לאחר מכון עניים אחרים (כנראה גברים) ולבסוף הנשים.

בניגוד לשני המטבחים הענקיים בבדיה אסתנבול, מטבחה של הורם סלטאן בירושלים נועד להאכיל כ-460 איש פעמיים ביום: 50 עובדי המתחם ו-400 'עניים' ואומללים, תלשיטים וגוקקים, ובמה, ככל הנראה, חסידיו של השיח' הפטוי דג'אני ועניים. במטבח זהأكلו כל הסועדים מאותו מרכז ואוטו סוג שליהם, אם כי מנוגת גדולות יותר הוקצו לעובדים ולנוסעים.

העובדים בעמארה בירושלים קיבלו קעריה אחת של מרכז ושתי כיכרות לחם לאירועה, האורחים קיבלו קערה אחת וכייר אחת, ואילו הפסופים והעניים קיבלו חצי קערת מרכז וכייר לחם אחת בכל אירוע. בימי חמישי בערב קיבלו כל סועד בשער טלה ואורו (קעאנט) ותבשיל או רוז מתק (וירטל), אך כל שני עניים נאלצו לחולק נתח בשער, ואילו האורחים קיבלו נתח שלם. מכאן שהמטבחים הענקים של העמארת של ירושלים ותלמידי המדרשות בפאתח אכלו פחות או יותר אותו מנתה. גם בירושלים, כמו בעמארה בסילמאניא, נאסרה הוצאה אוכל מן המתחם. וכותה לרוג' מאיסור זה הייתה רק לחסידיו הפטופים של השיח' דג'אני שהורשו לשולח מישחו שיקח את מזונם מן העמארת ויביא אותו למקום מגורייהם בקצה השני של העיר.

בכל אחד משלשות המוסדות הגדרו הנחיות ברורות את והות הסועדים, את הרכב המנות ובמותן, את סור החלוקה ומקומה ואת מקום הסעודה. נוסף לדושם של נדירות אימפריאלית עולה מן המקורות גם רושם של מוסדות המנהלים בקשיחות, מוסדות שניהלו בקפידה את תנועות המטבחים ואת המזון שכל אחד מהם קיבל, או לכל הפחות התכוונו לעשותות זאת. בסופו של דבר, תקנות אלה היוו את ההיררכיות החברתיות הקיימות וייתכן שאף מיסדו את הנדרותהן הבסיסיות באמצעות סדר חלוקת המזון וכמות האוכל שנינתנה לכל אחד. מרבית האנשים שأكلו בעמארהים באסתנבול לא היו עניים או נזקים במובן החומרלי, ואילו העניים והזקנים שأكلו שם נהנו ממעדן מיוחס בקרוב העניים.

אם נרחיב את מחקריםנו למוסדות אחרים שפעלו לעיתים קרובות בתחוםי ההקלשים

¹² הקוראן, سورת אל-בקרה, 2: 82-83, סורת אל-תובבה, 9: 60. גם בתගורות יהודיות וגוצריות, אירופיות ואמריקניות המסבירים של מפעלי צדקה או פילנתרופיה עשיים לכלול אנשים מיוחסים לצד עניים.

Du Loir 1654: 191-192; Rouillard 1938: 346), הבוטע בן המאה ה-16, ג'וימ פושטל, מסכם פסקת שבת ארכוה במילים אלה: 'אך אני חושש שאני מאריך יתר על המידה את דברי [בשבח] האויב, אשר מדגישים את המעללה העיקרית של העולם זהה, המעללה היחידה שבה אנו מחקים מעשי החסד האלוהי' (Postel 1560: 63).

כמה נסועים זרים מתארים את האירוע שהוצע בח'יאנים, מודד שהנוסעים למדו בודאי להכירו במהלך מסעותיהם ברוחבי האימפריה. הבנייה ואספקת השירותים במתכני אידוח גודלים אלה, וכן סלייטן ותחזוקתן של הדריכים ונכונותם של בעלי אמצעים להוציא סכומי כף גדולים לטבות רווחת הכלל, נזכרו שוב ושוב בכתביהם. מסרנים (איןפורמנטים) עוסמאנים הסבירו לווים שמשעים אלה נעשו מהאהבת האל ולטובת הציבור. יתר על כן, הח'יאנים והעמאරחים היו פתוחים לכל>User ולבני כל הדתות, לבבוזו של האל (Deshayes de Courmenin 1624: 106) (pour l'honneur de Dieu). נזכרים שבחוותם נסועים אכלו גם הם בעמאրחים, הדגישו את העובדה שאנשי עניהם הגיעו לשם. דיווחים של נסועים אירופים רבים, כמו דיווחו של הנושא העוסמאני אולג'ה צ'לבי (חי: 1611-1684?), ראו: Evliya Çelebi 1996: 62, 132; Evliya Çelebi 2001: 125. על ביקוריהם בעמארחים מעלים את האפשרות שתנהנים מהעמארחים היו מגונים מאוד והרכבתם השתנה ממקום למקום ברוחבי האימפריה, כפי שראינו בעבריות מן התקדשים של הפאתה, הסלימאניה ושל האטי סלטאן. כאמור, נוסף על כך שהם שמו לב למעשי הצדקה של המוסלמים, ניצלו הנוסעים הנודרים את ההזמנות כדי לבקר בחוירויות את התברות שמתן באו. הם עשו זאת בהשווות את הצדקה של 'הכופרים' לאטימותם, לבוארה, של הנודרים. בהקשר זה הם תיארו לא רק מעשי הצדקה מסוימים שראו באימפריה העוסמאנית, אלא גם גישתם של נוחותי האדרקה: את נכונותם לחלק כל ארכוה עם אדם שנקרה בדרךם, את דאגתם להכנה לעני, את הענקה הנדרגה מהונם ואת המתן בסתר. בדיווח משבוגע במיוחד מתיאר פוטסל את תגובותיהם של עוסמאנים שביקרו בונצ'יה. שם, הוא כתוב, הם הודיעו ענוניים של הקבצנים ברוחבות ומן המזוקה החברתית. נרגשים מן המראות הם הלכו בחשאי אל הגשרים וורקו מהם מטבחות לנזקקים (Postel 1560: 62-63).

צדקה והסדר החברתי

נחוור עתה לרעיונותיהם של מוס וזהבי בדבר מתנות ואלטרואיזם. כפי שראינו, הצדקה היא היבט של הדרימיקה החברתית שככל אחד מהם מתאר (אם כי הם מבנים אותו בשמות שונים). אם נתבונן במעשי החסד העוסמאנים כביטוי לדינמיקה חברתית זו, כי איז רעיונותיהם של מוס וזהבי עשויים לשמש אותנו בהבנת טבעם של מעשי חסד אלה.

על פי חドית יהוד, סודה ניארה (מעשה הצדקה שהגנהה מפזרותיו נשבת לאורך ומן) היא אחד משלשות המעשים 'මתים' עם מותו הפיזי של האדם (مسلسل: 5: 7). תביטוי הבולט ביותר של סודה ניארה בעולם העוסמאני היה בהקדשים (אנקראי), ולבן בטקסים המשפטיים והאסלאמיים היה בונתה גם סודה מוקפה. כתבי הקודש העוסמאנים, הוקפות, הבהירו שמילדיותם של ההקדשים היו נדיבים ומיטיבים. כל אחד מכותבי הקודש שיבח את הרופים ששימשו השראה לתורתם בטרם פנה לתיאור התרומה עצמה. בוקפה של הוות סלטאן נדיבותו של האל וככה לשבח לפני נדיבותה של התורמת, תוכרת לכך שהיכולה تحت מקורה באל (Stephan 1944: 12-17). בטפירות העוסמאנית נמצאת תיעוד של אנשים שונים – סלטאנים, נשים מבית עוסמאן, הוירם וכל אדם שפועלתו צדו את עיניו של כותב הכרוניקות – שהקדישו הקודשים וכוכו בשבח על היותם רחבי לב, הקדשת נקף הiyah, אפוא, נדקה הן בצורתה והן בכוונה שעמדה מאותרייה. פעולותיהם של העוסמאנים הוכרו הצדקה לא רק בחברה העוסמאנית מוסלמית. גם נסועים נוצרים מאירופה, שתיארו את האימפריה לאורך מאות שנים, ראו בפעליים אלה מפעלי צדקה. תפיסתם של אלה את מושג הצדקה העוסמאני הושפעה מן ההשווואה לתרבותיהם שלהם באירופה, וכן מדיוחיהם של נסועים שקדמו להם ומתניין האימפריה העוסמאנית שפגשו במהלך מסעיהם. ככל וכו העוסמאנים לשם טוב ביכולות הצדקה יוצאת הדופן שלהם, פעילות שהתייחסה הן כאומייה והן בהיקפה, השבה שהלכו האירופים היה החלקו אמצעי לבקר את חברותיהם שלהם, אך אגסי סבורה כי הוא שיקף גם העיטה כנה. בהקשר זה כודאי לזכור שם נסועים אירופים בהם ממוסדות הצדקה של העוסמאנים.

ברטרנדון דה לה ברוקיר (Bertrandon de la Broquière) כתב במאה ה-15: 'הם אנשים נדיבים מאוד איש כלפי רעהו ומאמיצים כניהם. הידוע עד לעתים קרובות, בזמנו שאכלנו, כאשר אדם עני עבר בקרבתם, הם היו מביאים אותו בכדי שיأكل אתנו. וזה דבר שאנו לא היינו עושים לעולם'.¹³ העובדה שהuosמאנים לא היו נזירים היא כנראה הסיבה ליחסה שמנעה מאתדים מהគותבים הווים לראות במעשייהם 'צדקה אמיתית'. אלה שהביבטו בעוסמאנים בעיניהם עוניות ביקרו גם את העובדה שהם נדיבים כלפי בעלי חיים כפי שהם נדיבים כלפי בני אדם – שהם בונים מחסות לחותלים ומשחררים ציפורים לחופשי ובאותה שעה משעדרים שבויים (Du Loir 1654: 193-191). אך בין אם העדרים האירופים אהרו את העוסמאנים ובין אם לא, הם הכירו בנדיבותם של פרקטיקות

¹³ Rouillard 1938: 345, citing *Voyage d'outremer*, ed. of C. Schéfer, 1892: 96-97

לבلتירדרוי או ללא-אמתית בשל המקור שמננו הניע הבטף.¹⁴ הביקורת של מטפָא עלי לא עסקה במוטבים של התורות היליאניטיות. ואכן אין אנו שומעים על מוסדות שהוחדרו בתחום מהביקורת על מייסדייהם; כל מסגד שנבנה בדרך זו עדין שימוש מקום תפילה, לימוד ומפגש למאmins.

עדות להיבט התרבותי שבמתקן דרך נמצאה בקטע אחר של הנוסע פולסל, כתע שטע אולי ממכר עותמאני. בתארו את העמاراتם של איסטנבול הוא מציין: זה של הסולטאן באיזיד [השנוי]¹⁵ אינו עד כדי כך עשיר וגובל מכיוון שלאחר שבנו סלים [הראשון] הרעיל את אביו והבריח אותו מממלכתו, והוא בנה את העمارות בכדי להטר את החשד שהוא היה מעורב במוות אביו¹⁶ (Postel 1560: 63). הסולטאן באיזיד השנוי היה ראיו לניצחה ולכבוד, וכן בנו סלים הראשון הקדים בשמו את עירק שבנה. אולם הבן נזהר להגביל את הנצחת אביו כדי שלא תתמרה עם זו שלו, התחרות בין המתים לחווים נותרה בתוך השולחן.

אוילם צדקה לא הייתה עניינה של המצלחים בלבד. הביווגרף של הארכיטקט העותמאני מהמת אע'א, שכבר הזכיר לעיל, כתוב:

פעמים רבות נתקלה אישיותו האצילה בקושי. אך [גט] בומנים אלה של מחסור הוא לא פעיל שלא בנדיבות בכל דרך שהיא. בומנים אלה, אפילו יותר מאשר בתכופות נשוגו, ביתו יהיה למטבח ציבורי [עמארטה] עבור נסעים, בני חורין או עבדים, ובאופן שווה בעבור הגודלים והצנועים ובעבור כל השכנים והורים... (Efendi 1987: 42).

כמו עותמאנים רמי דרג רבים, איש מצליח ואדוק זה ידע מהפכים בגורלו שנגרמו בשל התכורות הסולטאן או בעקבות תחרויות פוליטיות בין משפחות ידיבות. תהא אשר תהא הסיבה, גם בעתו מזוכה הוא עמד בהתחביבותו כלפי מי שהוא רגילים לתמייתו. בגדיבותו זכו לא רק נשים מסוימות; יוכלוו להתמוד בניתה לקטגוריות שונות של אנשים (גנוסטים, שכנים ונתמכים אחרים) היוקה את מעמדו החברתי, בהתאם לתיאוריות של מוס ווהבי, בין אם נתינה זו שיקפה וכוננה את מעמדו הכלכלי ובין אם לאו.

סיפרו של אבנץ פאשא מספק דוגמה נוספת מן השנים האחרונות של האימפריה העותמאנית. אדם זה נאלץ להתפטר ממשרתו בשירות הסולטאן והתפרק מפנסיה ועומה. למרות זאת, הוא המשיך להפעיל את המטבח שלו בעבר. מדי יום ביום שירות המטבח

צדקה, בהקשר זה, היא רק מילה נוספת לתיאור מעשה הגותינה של החזק לחלש. על פי מוס ווהבי מעשה זה חוני לשמיות לכידותן של חברות. וכפי שריאנו, הדוגמאות הרבות מהקשר העותמאני תומכות ברעיון זה ומשורטאות אותו.

למשל, מעשי חסד של סולטאנים נראים כנתינה מרצון. עם זאת, הسلطאנים היו מחויבים לעשות מעשי צדקה שיתלמו את מעדם: הם נאלצו לתחת מכיוון שציפו מהם לכך. ההקדושים שלהם עללו על אלה של נשות המשפחה העותמאנית ושל הויראים בזכות יכולתם הכלכלית הגדולה, ואולי, בשל כל לא-אוביוכותם של לא-תינוקן תרומה שתאפשר על זו של הסולטאן.

אולם, ככל חברה ובכל מעמד ישנים קרייטריוונים המגדירים את הדריכים הyncognos' לתות כל-שנתינה תחשב למקובל, ככלומר, כדי שיחיא תשיג באופן משכנע את מטרותיה. בקשר זה, מעניינת ביקורתו של המחבר בן המאה ה-16 מטפָא עלי (1599-1641) שסיג את זכותם של סולטאנים לעשות מעשי צדקה. וכך אמר:

כל זמן שהסולטאנים עטורי התהילה, המלבינים הדומים לאלבסנדר, לא העשוו את עצם בשל מלחתה הקודש ולא נהיו לבעל'י אדומות באמיצאות רוחחי מלחמות האמונה, אין זה ראוי שהם יבנו מטבחים ובתי חולים בעבור העניים או יתקנו את הספריות ואת המדרשות הגבוהות או שיבנו מוסדות צדקה בכלל, ואין זה נכון לבובו את המשאבים מאוצר הツיבור על מפעלים שאינט הכרחיים שכן החקיקות האלוהיות אינם מתיירים לבנות מוסדות צדקה באמצעות משאבים מהאוצר הציבורי והם גם אינם מתירים להקים מסגדים ומדרשות שאינם בחוץם, אלא אם כן הסולטאן, לאחר שערך מסע מלחמה מוצלח, מחייב להוציא את השל שחרורו על מעשי צדקה במקום להוציאו על תענוגותיו האישים, ובוחור להפיגן זאת באמצעות הקמתם של מבני [ציבור] (Tietze 1979: 54).

לפי חפיסתו של מטפָא עלי, סולטאנים שלא כבשו אדרמות ובכל זאת בנו מסגדים ומדרשות שידרו מסרים מיטילים על היישגים ועל כוחם. היהתו זו ביקורת פוליטית, חברתית ומוסרית; הפגם בצדקה היה מצד ה兜ר, ועם זאת הייתה זו תוכנות נוספת לכך שצדקה היא עניינם של התורמים לא פחות משיה עניינם של המקבלים. ביקורת זו נשאה גם מרכיב חומריאי אם הסולטאן לא היה כובש, לא היו לו רוחים או שלל. חילקו הפרטש משלל כלשהו, ולא אוצר המדינה, הוא שנועד לשמש מקור ראוי לפילנתרופיה. כך, למרות שהתרומה הייתה עשויה להביא לתורם תועלות ממשית, לתפיסתו של מטפָא עלי הוא היה עלול שלא לקבל את התמורה הצעואה מן התקורה את המעשה היה נחשב

¹⁴ רואו את הספרור על מהמות אפנדי בתחום הביווגרפיה של ג'עפר אע'א המתאר איך אפשר להבחין בצדקה שובה. Efendi 1987, Chapter 4.

צייפות והנחות שיש לנו ביום מעוותות את האופן שבו אנו מבינים את המטבחים הציבוריים העוסקאניים. הבנתנו מושפעת, בין השאר, מן השימוש הממושך במושג 'בית תמחוי' ומן המטען שנושאת המילה 'צדקה'. אנו מנהחים שהמטבחים היו חלק ממערכת הבדיקה המכיוון שלל פ' תפיסתנו היوم תפוקידם להאכיל את העניים. למעשה האנשים שהם האכilio היו מי שנחשבו לראויים לנדריות ציבוריות. הצייפות שלנו מתאימות יותר למציאות בסוף המאה ה-19 ובמאה ה-20. ואכן עד שהעפערתיים נסגרו, בעקבות מהפכת התוכרים הצעיריים ב-1908, הם שידרו בעיקר פיליטים וענינים אמורים מכיוון שהעלמאן מילוי מחויבות מיטיבה זו הייתה עדות למעמדו ומשגשול הפאשה מדרגתנו הקודמת הוא שאף להמשיך במעשים שומרו על מעמדו התרבותי.¹⁵ כאשר נוצר מمنו להמשיך למלא את מחובתו – הוא מת.

סיכום

בין אם אנו מתבוננים בצדקה מנוקדת מבטט של הקוראן ושל הפרקטייה של יונא ולודקה, ובין אם אנו מסתכלים עליה בעל מתגה על פי מוס, או בעל מלך מייקרון ההכבדה של זבי, מאפיין אחד שבועליה: צדקת מלכחת חרבות. נתינה, פילנתרופיה, הענקת סיוע, עזרה, צדקה, קרנות פיתוח, וכאות, רוזחה או כל שם אחר שנקרוא לפועלה של העברת כסף, טחרות או שירותים, מבוססת יחסים והיררכיות בין פרטיהם וקובוצות. מבחן מהסימות הכלול הוא עניין של אינטראיסי – וזה איננה ביקורת; מכיון שצורך היא מרכיב הכרחי המאפשר לתבראה אונשיות (ולימינים אחרים) להתלבך ולשרוד, לעתים קרובות נתינת צדקה מהזקקת את החברה כולה, גם כאשר היא מחזקת את מעמדם של

פרטיהם מוטימים ושל קבוצות מסוימות בהתאם ליכולותיהם לתה. עם זאת, בני אדם, להבדיל מהזבונים של זבי, יכולים לבחור את ההייררכיה. אנשים פרטיים יכולים לבחור שלא להשקייע את הונס (ויאגדלו אשר יהא) בחיפוש אחר מקומות בדריוג חברתי, פוליטי או אחר. הם יכולים לבחור לעשות זאת מבליל לסכן העניינים' (פ' קראי) המופיעים בטקסטים כתופים. העמارات הינו חלק מרשות המוסדות העוסקאניים ומן הפרקטיקות שנודעו לתמוך בנושאים' העמארתיים, אם כי לא תמיד במקום מרכזי. שראינו הם חוויבו בתיאור המוטבים של העמארתיים, אם כי לא תמיד במקום מרכזי. פעמים רבות הם הופיעו בנוסחה 'עשיריהם ועניניהם', אך לעיתים קרובות אפשר לוות את ה'עניניהם' (פ' קראי) המופיעים בטקסטים כתופים. העמارات הינו חלק מרשות המוסדות ברור שהצרכים החומריים הבסיסיים היו שיקול שקבע לעיתים את מידת הוכאות, אך הוא לא היה השיקול היחיד. כמו כן, הפקו האודיות להוות מרכיב שגרתי של תגמול והכרה בעבור מי שהחויקו בדרגה, במעמד או במינוי מסוימים.

המוחוביות מפני שהיא קשורה למעמד חברתי ומוגמלת את הנותן. בדיוינה האחרון במרחב האזורי (public sphere) הצעיה מרים הקסטר רענן המאפשר לחבר בין שתי נקודות המבט. היא מציגת שהగדרה המסורתית של פ' דקה

את אנשי משק ביתו – עשרים ושלושה איש ולא פחות מעשרה אורחים. נוסף על אלה נהג הפאשה להאכיל גם את 'ענוי ארמוני' (Konagi Armoni) בצדקה הפועל גם בבית מרוץ שהיה פתוח לאנשי השכונה הקדומה. אפילו כאשר חשו מיט בביתו של הפאשה סיפק בית המרוץ מים באמצעות הברושים שנתרו גנישים לציבור העניים. במרוצת הזמן והפרק הפאשה לעני בעצמו. הוא ואישתו מכרו את מיטלטליהם, כולל תכשיטיה של האישה, כדי להמשיך להפעיל את המטבח ואת בית המרוץ השוכני. במשך השנים היפה נתינה זו למחויבות של הפאשה והאנשים שנגנו מנדיבותנו הפקו לתליים בה. מילוי מחויבות מיטיבה זו הייתה עדות למעמדו ומשגשול הפאשה מדרגתנו הקודמת הוא שאף להמשיך במעשים שומרו על מעמדו התרבותי.¹⁵ כאשר נוצר מمنו להמשיך למלא את מחובתו – הוא מת.

באשר למטבחים הציבוריים, היו אלה מפעלי צדקה שהוקדשו במקור בזקף, אם כי לא נשמר בהם כלל הקשר תאיישי בין התורם למוטב שאפיין את החלוקה מbulletins. במטבחים הציבוריים, אף שככל מוסד נשא את שם מייסדו, הקשר היה בליל יותר – בין מוטבים אונונימיים לבין השולחת העוסקאנית בכלל. בדרך זו תרמו במטבחים לביטוס הלגיטימיות של האימפריה. למטבחים היה אפוא תפקיד בלתי מעורער באיקונוגרפיה האורבנית של הכהה שהשלטניות העוסקאניות ברוחם האימפריה. במטבחים השליטן העוסקани שאף לשופך פלחים שונים של האוכלוסייה ברוחם האימפריה. במטבחים האזוריים בא הדבר לדידי ביטוי בחלוקת מזון לאנשים רבים מ_kbוצות מגוננות. דוגמה נוספת וודעה לשאיפה לשופך אוכלוסיות מגוננות ברוחם האימפריה התחבטה במדיניות העוסקאנית לנחל משא ומתן ולהיכיל קבוצות צבאיות ופרטים מודדים בשורות הכוחות האימפריאליים בצבא ובמנהל (Barkay: 1994).

ומה על העניות האביבניות, לקוחותיהם 'הסבעים' של בתיה התחמי בימינו? כמו שראינו הם חוויבו בתיאור המוטבים של העמארתיים, אם כי לא תמיד במקום מרכזי. פעמים רבות הם הופיעו בנוסחה 'עשיריהם ועניניהם', אך לעיתים קרובות אפשר לוות את ה'עניניהם' (פ' קראי) המופיעים בטקסטים כתופים. העמارات הינו חלק מרשות המוסדות העוסקאניים ומן הפרקטיקות שנודעו לתמוך בנושאים' העמארתיים ולראויים לתמיכת. ברור שהצרכים החומריים הבסיסיים היו שיקול שקבע לעיתים את מידת הוכאות, אך הוא לא היה השיקול היחיד. כמו כן, הפקו האודיות להוות מרכיב שגרתי של תגמול והכרה בעבור מי שהחויקו בדרגה, במעמד או במינוי מסוימים.

15. ספר זיכרונות זה על אודיות השנים האחדגות של האימפריה העוסקאנית נכתב בידי אחד הסופרות החשובות בתורכיה שהתפרסמה כבר בשנות השלושים של המאה העשרים.

- Efendi, Ca'fer, 1987. *Risale-i Mi'mariyye. An Early-Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture*, Howard Cranc (ed.), Leiden: E.J. Brill.
- Encr, Mine, 2003. *Managing Egypt's Poor and the Politics of Benevolence, 1800-1952*, Princeton: Princeton University Press.
- Evliya Çelebi, 1996. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1. Kitap: İstanbul*, prepared by Orhan Saik Gökyay, İstanbul: Yapı Kredi Yayımları.
- Evliya Çelebi, 2001. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 4. Kitap*, prepared by Yücel Daglı and Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayımları.
- Hamilton, Bernard, 1986. *Religion in the Medieval West*, London: Edward Arnold Ltd.
- Hathaway, Jane, 1997. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- Hoexter, Miriam, 1985-1986. 'The Idea of Charity – a Case Study in Continuity and Flexibility of an Islamic Institution', *Wissenschaftskolleg Jahrbuch*, 179-189.
- Hoexter, Miriam, Shmuel N. Eisenstadt and Nchemia Levzion (eds.), 2002. *The Public Sphere in Muslim Societies*, Albany: State University of New York Press.
- Ilchman, Warren, Stanley N. Katz and Edward L. Quisen (eds.), 1998. *Philanthropy in the World's Traditions*, Bloomington: Indiana University Press.
- Imber, Colin, 1997. *Ebus s-Su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford: Stanford University Press.
- Inalcik, Halil and Donald Quataert (eds.), 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge U.K.: Cambridge University Press.
- Katz, Michael B. and Christoph Sachsse, 1996. *The Mixed Economy of Social Welfare: Public/private Relations in England, Germany and the United States, the 1870's to the 1930's*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edib, 1962. *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara: Resimli Posta Matbaası.
- Linant de Bellefonds, Y., 1962. 'Hiba' Encyclopaedia of Islam 2nd ed., Leiden: Brill, vol. 3: 350-351.
- Mauss, Marcel, 1990. *The Gift. The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, W.D. Halls (trans.), with a foreword by Mary Douglas. London: Routledge.

באסלאם מכוונת להשגת קרבנה, ככלומר, מטרתה לקרב את התורם אל האל וכן לחייטיב עמו). עם זאת, כל פעולה המביאה לקרבנה תטיב (מעצם הגדורתה) גם עם האמה כולה מפני שהוא מקדמת את המקסילה, את רווחות הציבור, ועל כן גם היא נשחתת אלטראואיסטיית. זיקה, מעוזם טבעה איננה פעולה דתית או מוסרית בלבד. המגנון זהחיב של מקבל הצדקה רומו לנו שלמרות הרטוריקה הדתית וההנחות ה'ישבעיות' בנות ומוננו שצדקה מזעודה לעניים, מטרותיה של הצדקה רחבות הרבה יותר, והוא משמשת מרכיב בלתי נפרד בארגונים של בני אדם וחברות.

תרגום מאנגלית: גיא ברוק

ביבליוגרפיה

- מוס, מרסל, 2005. מפה על המתחנה, תל אביב: רסלינגון.
- מוסלֵם בן אל-תַּנְعָאִיג אבו אל-חוֹסִין אל-קַשְׁרִי אֶל-גִּיסָּאָבָּרִי, חז"ד. אל-גִּיאָמָע אל-פְּתִיחָה, בירוח: מפקב אל-תַּנְעָאִיג, 8 חלקיים ב-4 כרכים.
- הקוראן, 2005 (תרגום: אורן רובין). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה לאור.
- Barkey, Karen, 1994. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca: Cornell University Press.
- Bonner, Michael, Mine Ener and Amy Singer (eds.), 2003. *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, Albany: State University of New York Press.
- Bowen, Donna Lee, 1993. 'Abu Illya and Zakat', in: Donna Lee Bowen and Evelyn A. Early (eds.), *Everyday Life in the Muslim Middle East*, Bloomington: Indiana University Press, 218-221.
- Burr, J. Millard and Robert O. Collins, 2006. *Alms for Jihad: Charity and Terrorism in the Islamic World*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Clark, Janine A., 2003. *Islam, Charity, and Activism: Middle-Class Networks and Social Welfare in Egypt, Jordan, and Yemen*, Bloomington: Indiana University Press.
- Cross, F. L. and E. A. Livingstone (eds.), 1997. *Oxford Dictionary of the Christian Church*, 3rd ed., Oxford: Oxford University Press.
- Deshayes de Courmenin, Louis, 1624. *Voyage de Levant fait par le commandement du roy en l'année 1621 par le Sr. D.C.*, Paris: Adrian Taupinart.
- Du Loir [Nicolas], 1654. *Les Voyage Du Sieur Du Loir*, Paris: Francois Clouzier.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, 1983. *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

פאטמה בשלושה קולות: חייה של פאטמה בת מוחמד בראוי כותבים בני המאה ה-20*

נעמה זוהר

המאמר בוחן יצירות של שלושה כותבים שעסקו בדמותה של פאטמה בת מוחמד לאורך המאה ה-20, בעשרות שנים ומנקודות מבט שונות. הפרטיטים המודעים שנמשכו במקורות הקלאסיים על דמותה של פאטמה הותירו מקום נרחב לפרשנות. שלושת הכותבים שלפנינו: הנרי למאנס, בנת אל-שאטי ואסיה ג'באר, מנצחים מרוחב זה עד חומו ומעצבים את פאטמה בהתאם לניטיונם האיסי, השקפת עולם ומטרותיהם הפליטיות. המאמר בוחן את הפרשניות השונות ומשווה ביןיהן במטרה להציג עוד זוויות של השיח המודרני על אודוטות תקופת ההתגבשות של האסלאם בכלל, ועל נשים באסלאם הקדום בפרט.

תקופת חייו של הנביה מוחמד, התקופה המוצבנת של החברה האסלאמית, נחשה לאורך הדורות לעידן מופת שמננו ונשאו האיראילים החברתיים, ואלו פנו מי שרצו לאש אן להפריך כל טענה בדבר האתימות וההתנהלות המזועפה ממוסלמי. המתוטים האסלאמים הם עדיין דוגם מרכזיו להתייחסות ולהיקוי גם כיום, בעולם המוסלמי המשנהן תמיד והנתון להשפעות של תפיסות ודרישות מערביים ואחרים. גם כותבים שאינם דתיים אדוקים משתמשים לעתים קרובות בדוגמאות האסלאמיים כדי למשוך את תשומת הלב של קוראים, כדי לחוק את טיעוניהם או כדי להביע דעה מסוימת על האסלאם בכללותו. מאמר זה יתמקד בשולש ביוגרפיות מודרניות העוסקות בדמות נשית בעלת משמעות בהיסטוריה המוסלמית, בדמותה של פאטמה, בתו של הנביה מוחמד. היצירה הראשונה היא ספרו של הכותר היישובי הנרי למאנס (*Lammens* משנת 1912) Fatima et les filles de Mahomet et les filles de Ismael מתיוך בספר בוגאת אל-ג'בי מאת הסופרת המצרית בנת אל-שאטי משנת 1956; והשלישית מזכירה בפרק העוסקים בפאטמה מתוך חיבור Loin de Medina: filles d'Ismael של האסופרת האלג'יראית-הצלפתית אסיה (הרחק מאל-מדינה): בנותיו של ישמעאל).

- Ostrower, Francie, 1996. *Why the Wealthy Give: The Culture of Elite Philanthropy*, Princeton: Princeton University Press.
- Pascual, Jean-Paul (ed.), 2003. *Pauvreté et Richesse dans le Monde Musulman Méditerranéen/Poverty and Wealth in the Muslim Mediterranean World*, Paris: Maisonncuve and Larose.
- Peirce, Leslie P., 1993. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press.
- Postel, Guillaume, 1560. *De la République des Turcs, là où l'occasion s'offrera, des meurs & ly de tous muhamedistes*, Poitiers: Enguilbert de Marnef.
- Rouillard, Clarence Dana, 1938. *The Turk in French History, Thought, and Literature (1520-1660)*, Paris: Boivin and Cie.
- Sabra, Adam, 2000. *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt 1250-1517*, Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- Singer, Amy, 2002. *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, Albany: State University of New York Press.
- Stephan, St. H., 1944. 'An Endowment Deed of Khasseki Sultan, Dated 24th May 1552,' *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 10: 12-17.
- Ünver, A. Sühcyl, 1953. *Fatih Ashanesi Tevzi 'namesi*, Ankara: İstanbul Fethi Derneği Yayınları.
- Tietze, Andreas (trans. and ed.), 1979. *Mustafa 'Ali's Counsels for Sultans*, vol. 1, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Toledano, Ehud, 1997. 'The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1800): A Framework for Research', in: *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within*, I. Pappé and M. Ma'oz (eds.), London: I.B. Tauris, 145-162.
- Uçuk, Cahit, 1995. *Bir İmparatorluk Çökerken*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Zahavi, Amotz and Avishag, 1997. *The Handicap Principle: A Missing Piece of Darwin's Puzzle*, Oxford: Oxford University Press.

* אני מודה לד"ר רות רודד מהאוניברסיטה העברית, שהנחייתה כתוב המאמר במקור.